

**ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԳԻՏՆԱԿԱՆ
ՔՐԴԱԳԵՏ***

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ քուրդ, եզիդի, Բայազետ, Վազներ, մարեր, Չամչյան, Շարաֆխան, շիա, մոնոթեիզմ:

Հայ իրականության մեջ մշտապես մեծ է եղել հետաքրքրությունը քուրդ ժողովրդի պատմության, նրա հարուստ և գունեղ բանահյուսության, ազգային ավանդույթների և առհասարակ քրդերի կյանքի տարբեր կողմերի նկատմամբ: Նման թեմաներով անցյալում հայ ուսումնասիրողների և մտավորական գործիչների կողմից գրվել են բազմաթիվ արժեքավոր հետազոտություններ, հայկական մամուլում տպագրվել են մեծ թվով հոդվածներ և այլն: Նման երախտավորների թվին է պատկանում նաև հայ մեծ լուսավորիչ, գրող և անզուգական մտավորական Խաչատուր Աբովյանը, ով օժտված է եղել նաև հմուտ գիտնական-վերլուծողի և խորագիտակ պատմաբանի անվիճելի ձիրքով:

Դրա ակնառու վկայությունն է նաև նրա «Քրդեր և եզիդիներ» ուշագրավ հետազոտությունը: Այդ հետաքրքիր և արժեքավոր ուսումնասիրության ինքնագիրը գոթապառ գերմաներենով պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում: Ամբողջական տեքստը հրատարակվել է Խ. Աբովյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի ութերորդ հատորում (1958 թ.) բանասեր Պիոն Հակոբյանի ընդարձակ ծանոթագրություններով:

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.06.2020: Գրախոսվել է 03.08.2020:

Թեպետ ուսումնասիրությունը թվագրված չէ, սակայն պրոֆեսոր Պ. Հակոբյանը պարզել է, որ այն գրված է 1846 թ. առաջին կեսին: Քանի որ սևագիր ինքնագիրը չի ունեցել ընդհանուր խորագիր, ելնելով երկի կառուցվածքից ու բովանդակությունից՝ ծանոթագրությունների հեղինակը նպատակահարմար է գտել այն վերնագրել՝ “Die Kurden und Jesiden” («Քրդեր և եզիդիներ»): Եղած նյութերի քննությունը հանգեցրել է այն եզրակացության, որ Աբովյանի «Քրդեր և եզիդիներ» ուսումնասիրությունը սևագիր փարբերակից բացի, ունեցել է երկու ավարտուն, մաքրագիր օրինակ ևս, որոնք եղել են ավելի հղկված ու մշակված, ինչպես նաև սևագիր օրինակի համեմատությամբ ունեցել են կառուցվածքային և բովանդակության որոշակի փարբերություններ: Սակայն դժբախտաբար այդ մաքրագիր ու ավարտուն ձեռագրերը դեռևս հայտնաբերված չեն:

«Քրդեր և եզիդիներ» աշխատության ձեռագրերից առաջինը Խ. Աբովյանը ուղարկել է Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Մորից Վագներին: Վերջինս այդ առթիվ կատարել է հետևյալ գրառումը. «Առաջավոր Ասիայից վերադառնալուցս մի քանի տարի հետո, շնորհիվ Երևանի գավառական դպրոցի տեսուչ, իմ բարեկամ Աբովյանի սիրալիրության, ով հանդիսանում է Արևելքի լավագույն հետազոտող ու գիտակ և հիմնավորապես տիրապետում է ասիական շատ լեզուների, ես ստացա մի շատ հետաքրքրական ազգագրական աշխատություն Արևմտյան Ասիայում ապրող մի քանի ազգությունների՝ հատկապես քրդերի մասին, որոնց նա առիթ էր ունեցել երկար ժամանակ ուսումնասիրելու ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Պարսկաստանում և Բայազետի փաշա-

յությունում: Պարոն Աբովյանի ձեռագիրը, որը պարունակում է քրդերի և շատ տեղեր նրանց հետ խառն ապրող եզդիների սովորույթների, բնավորության գծերի և կյանքի պայմանների մասին հանգամանալից դիտողություններ, դրվեց իմ տրամադրության տակ ազատորեն օգտվելու պայմանով»¹:

Պրոֆեսոր Մ. Վազները գտնում է, որ «շնորհիվ ասիական լեզուների վերաբերյալ Աբովյանի ունեցած հսկայական գիտելիքների և Արաքսին մոտիկ ապրելուն, նա ավելի նպաստավոր պայմաններում էր գտնվում, քան այս ու այն տեղ՝ Քուրդիստանում և Սինջարում թռուցիկ կերպով եզդիներին ուսումնասիրող ինչ-որ բրիտանական ճանապարհորդները»²: Իր գրքում Վազները հիշում է նաև Աբովյանի ուղարկած քրդական և եզդիական ժողովրդական երգերի հավաքածուի մասին:

Մինչև 1847 թ. նոյեմբեր ամիսը «Քրդեր և եզդիներ» աշխատության տպագրության ուղղությամբ քայլեր չէին ձեռնարկվել: Այդ առթիվ Աբովյանն իր «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» ռուսերեն ուսումնասիրության մեջ գրել է, թե այդ հոդվածը «այժմ, Աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Թիֆլիսում փտում է»:

Պրոֆ. Պ. Հակոբյանը գրում է, որ «Քրդեր և եզդիներ» ուսումնասիրության վերոհիշյալ երկու ձեռագրերն էլ այն ձևով, ինչպես դուրս են եկել Աբովյանի գրչի տակից, նույնությամբ տպագրվել: Վազները հատվածաբար վերապատմել է գործի բովանդակությունը 1852 թ. լույս տեսած իր «Reise nach Persian und dem Land der

---

¹ Wagner 1852: 219. Հղումը ըստ Աբովյան 1958, 424:

² Լույս տեղում:

Kurden” գրքի 2-րդ հատորի հավելվածում, որը կրում է «Beiträge zur Ethnographie des Orients» վերնագիրը»³:

Միայն Աբովյանի անհետացումից հետո Կովկասի փոխարքայի գրասենյակում եղած ձեռագրի մի մասը, որ վերաբերում էր քրդերին, անցել է “Kavkaz” թերթի խմբագրությանը, որը ռուսերեն թարգմանությամբ լույս է ընծայվել 1848 թ. վերջին համարներում: Սակայն հայտնի չէ, թե թարգմանությունը որքանով է հարազատ մնացել բնագրին:

Առկա են Աբովյանի վկայությունները «Քրդեր և եզիդիներ» աշխատության ստեղծագործական պատմության վերաբերյալ: «Նախանցյալ տարի (նկատի ունի 1845 թ. - Վ. Բ.), - գրում է նա, - պարոն կոմս Բենկենդորֆի ցանկության համաձայն, ծառայությունից ազատ ժամանակս, հենց Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, իմ հաշվին ես ուղևորություն ձեռնարկեցի դեպի քրդերն ու եզիդիները՝ պատմության այդ ֆենոմենները, երկու շաբաթ ապրեցի նրանց մեջ, ծերերին և կանանց թանկարժեք նվերներ բաժանեցի, որպեսզի գրավեմ նրանց վստահությունը, և այդպիսով, նրանց հրապուրելով, ավելի հարմար և հաստատ կերպով, ամեն ինչի մեջ կասկածամիտ այդ վայրենիներից իմանամ բոլոր արժեքավոր տեղեկությունները, նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին, երկու ամսից ավելի, գիշերները ամբողջ աշխատում էի, քանի որ ցերեկներն աշխատելու ժամանակ չունեի, գրեցի մի, ոչ պակաս հետաքրքրական և բավականաչափ մեծ հոդված, որի մասին էջմիածնում անձամբ ինձ դրվատական

---

³ Աբովյան 1958, ծանոթագրություններ, 425:

կարծիք հայտնեց գիտնական գնդապետ և պարոն փոխարքայի համհարզ պարոն Մուրավյովը: Հողվածը գրել եմ գերմաներեն, շատ գովասանքներ եմ լսել նրա մասին, ոչ պակաս ծախսի տակ ընկա, ըստ հնարավորինս շատ աշխատեցի, կազմեցի և արտագրեցի ինքս մենակ, իսկ այժմ Աստված գիտե, որտեղ՝ Գերմանիայում կամ Թիֆլիսում փտում է այն»⁴:

Աբովյանն իր «Քրդեր և եզիդիներ» աշխատությունը շարադրելիս օգտագործել է անձնական դիտողությունները՝ դեռ մանկապատանեկան տարիներից սկսած, երբ Քանաքեռում, իրենց տանը, ծմեռները դիտում էր սարերից գյուղ իջած քրդերին ու եզիդիներին: Նա օգտագործել է նաև Արևելյան Հայաստանում, Բայազետի փաշայությունում և Մակուի խանությունում 1829 թվականից մինչև 1844 թվականը՝ Պարրոտի, Վագների, Հաքսհաուզենի, Աբիխի հետ կատարած շրջագայությունների ժամանակ հավաքած նյութերը:

Նա նյութեր է քաղել նաև գիտակ անձնավորությունների հետ կատարած հարցուփորձի ճանապարհով: Այդ մարդկանց թվում եղել են արեղա Ղազար Տեր-Ղևոնդյանը, Խոյի Ջաֆար-խանը, եզիդիների ցեղապետ Թամար-աղան, Էջմիածնի սինոդի ատենապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, իր հորեղբայր Հարություն Աբովյանը, քուրդ ցեղապետ Սուլեյման-աղայի որդիները՝ Իբրահիմն ու Շամդինը և շատ ուրիշներ:

Ուսումնասիրությունը կատարելիս Աբովյանը ծանոթացել է նաև արաբական և պարսկական աղբյուրներին, առանց, սակայն որևէ ուշագրավ և արժեքավոր բան

---

⁴ Աբովյան 1957, 194-195:

գտնելով այնտեղ իրեն հետաքրքրող խնդրի առնչությամբ⁵:

«Քրդերը և եզիդիները» պատմաագագրական բնույթի ուսումնասիրություն է, որտեղ Աբովյանը քննության է ենթարկում հարցերի լայն շրջանակ, հնարավորինս մանրամասնորեն ներկայացնելով քուրդ ժողովրդի պատմական զարգացման և նրա կյանքի կարեվորագույն պահերի դրվագները: Ընդ որում, որպես բարեխիղճ և անաչառ հետազոտող, նա աշխատում է հավատարիմ մնալ գիտական սկզբունքայնությանը և քուրդ ժողովրդի ամբողջական և հավաքական կերպարը ներկայացնել ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական կողմերով:

Բնականաբար մեկ հոդվածի շրջանակներում անհնարին է անդրադառնալ Աբովյանի հետազոտության մեջ շոշափված բոլոր հարցերին: Ուստի մենք կանդրադառնանք լոկ մի շարք խնդիրների, որոնք առավել կարևոր հետաքրքրություն են ներկայացնում քուրդ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման համար:

Առ այսօր, քրդագիտության մեջ ոչ միայն պատասխան չունի քրդերի ծագման (էթնոգենեզի) հարցը, այլ նաև այն խնդիրը, թե ե՞րբ, ո՞ր դարից սկսած են քրդերը մուտք գործել պատմության ասպարեզ, ե՞րբ են հաստատվել Մերձավոր և Միջին Արևելքի այն տարածքներում, որոնք ներկայումս ընդունված է անվանել Քրդստան, ի՞նչ կրոն են նրանք դավանել մինչև իսլամի ընդունումը, որտեղի՞ց է ծագել նրանց «քուրդ» ինքնանվանումը, երբևէնի՞ց են նրանք «քուրդ» անվան տակ հանդես եկել պատմության թատերաբեմում, ո՞ր տա-

---

⁵ Աբովյան 1958, Պ. Հակոբյանի ծանոթագրություններ, 426:

րաձքներում է ընթացել քուրդ ժողովրդի պատմական կյանքը, կամ բնապատմական ո՞ր տարաձքներն են հանդիսացել նրանց կազմավորման հնագույն օրրանները, ո՞ր վայրերում է ապրել քրդական էթնոսի սկզբնական կորիզը, ո՞րն է քրդերի նախահայրենիքը և այլն:

Ըստ էության, մինչև IX դարը քրդերի պատմությունը ծածկված է անորոշության մշուշով: Նման եզրակացության է հանգել ռուս անվանի քրդագետ-հրանագետ և դիվանագետ Վլադիմիր Մինորսկին⁶: Այդ նույն տեսակետին էր նաև Խ. Աբովյանը: «Մեր ունեցած տեղեկությունները նրանց (քրդերի - Վ. Բ.) ծագման, ազգակցության, տարածման և այդ ժողովրդի կարևորության մասին՝ պատմության մեջ, շատ թերի և անստույգ են, հիմնված ավելի ավանդությունների, քան պատմական փաստերի վրա»⁷: Զարգացնելով իր միտքը, նա գրում է. «քրդերի ծագումը դեռևս շատ մութ է մնացել պատմական հավաստիության տեսակետից, և որի գոյությունը բոլորովին տարբեր բնույթ է կրում բոլոր մեզ հայտնի ասիական ժողովուրդների մեջ և ըստ ամենայնի արժանի է յուրաքանչյուր կրթված մարդու հետաքրքրության»⁸: «Քրդերը, - նշում է Աբովյանը, - ամեն տեսակետից առեղծվածային ժողովուրդների շարքին են պատկանում»⁹:

Հայտնի է, որ քրդերի ծագման (էթնոգենեզի) վերաբերյալ XIX դարի սկզբներից սկսած գիտության մեջ շրջանառվել են տարբեր վարկածներ, որոնցից մեկն էլ

---

⁶ Տե՛ս Minorsky 1954: 1134-1135:

⁷ Աբովյան 1958, 345:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, 243:

նրանց մարական ծագման վարկածն է¹⁰: Ի դեպ, այդ վարկածը արծարծվել է նաև անցյալի մի շարք հայ հետազոտողների կողմից¹¹ և կողմնակիցներ գտել մերօրյա արևելագետ-քրդագետների շրջանում¹²: Մարաստանը (Մեդիան) նույնիսկ համարվել է «հին քրդական պետություն», «քրդերի պատմական տուն», իսկ քրդերենը՝ մարական լեզվի ժառանգորդ: Գիտության մեջ չապացուցված այդ տեսակետի հաստատման համար հաճախ վկայակոչել են հայկական պատմական ավանդույթը, որի համաձայն քրդերը մարերի (մեդացիների) ժառանգորդն են:

Շրջանառվել է նաև վարկած այն մասին, որ քրդերը ծագել են պարթևներից, և որ պարթևական պետությունը հիմնադրվել է հենց քրդերի կողմից¹³: Այս վարկածը հատկապես շրջանառվել է իրանցի հետազոտողների կողմից, որոնք որպես դրա հիմնավորում վկայակոչել են իրանական դիցաբանությունը¹⁴: Հիշյալ հարցերի վերաբերյալ տեսակետ է հայտնել նաև Աբովյանը: Ըստ նրա, քուրդ ժողովրդի ծագման մարական և պարթևական վարկածները պատմական քննություն չեն բռնում: «Այն պնդումը, - ձևակերպում է իր միտքը Աբովյանը, - որ քրդերը ծագում են հին մարերից, իսկ ուրիշների ասելով էլ նրանք պարթևներից են ծագում՝ անհավանական է»¹⁵:

Շրջանառվել է նաև վարկած քրդերի արաբական-սե-

---

¹⁰ Տե՛ս Минорский 1915: 3; McKenzie 1951: 68:

¹¹ Չամչյան 1985, 107-111:

¹² Акопов 1969; Asatrian 2003: 25, տե՛ս նաև Izady Mehrdad 2005:

¹³ Izady Mehrdad 1922: 40; Eppel 2016: 5.

¹⁴ Акопов 1964.

¹⁵ Աբովյան 1958, 244:

մական ծագման վերաբերյալ¹⁶: Այդ վարկածը նույնպես Աբովյանը համարում է անընդունելի, նշելով այն մասին, որ քրդերը իբր «Արաբիայից են գաղթել և նույն ծագումն ունեն ինչ որ արաբները, այդ մասին ոչ մի գրավոր ապացույց գոյություն չունի»¹⁷:

Քրդերի հնագույն շրջանի պատմության վերաբերյալ տվյալների անխոնջ պրպտումները Աբովյանին բերել են հետևյալ համոզման. «Առաջավոր Ասիայի բոլոր ժողովուրդների՝ ասորեստանցիների, պարսիկների, հայերի և այլն բերանացի և գրավոր ավանդույթներում քրդերի մասին ոչ մի տեղ չի կարելի որևէ բան փնտրել, լսել կամ գտնել»¹⁸: Չարգացնելով իր այդ միտքը, Աբովյանը գրում է. «Ասիական ժողովուրդներից գլխավորապես մահմեդական արաբները, պարսիկներն ու թուրքերը, ապա երբայեցիները ... պետք է որ ամենից շատ հետաքրքրված լինեին քրդերի ծագման վերաբերյալ տեղեկություններ թողնելու խնդրով: Սակայն որքան էլ ես ջանք թափեցի այդ ուղղությամբ, հիշյալ ժողովուրդների գիտնականների միջոցով որևէ պատմական բան ճշտելու, դժբախտաբար այդ բոլորն ի դերև անցան»¹⁹:

Իս. Աբովյանը միագամայն ճիշտ է նկատել, որ քրդերի հնագույն շրջանի պատմության ուսումնասիրության դժվարություններից կարևորագույնն այն է, որ ըստ էության հունական, պարսկական, սիրիական, հայկական, ինչպես նաև այլ լեզուներով աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պարունակվում: Այդ մասին տեղեկությունները բացակայում են նաև բիբլիական ավանդու-

---

¹⁶ Акопов 1967: 175-207.

¹⁷ Աբովյան 1958, 244:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, 243:

թյուններում: Իսկ բուն քրդական աղբյուրներ գոյություն չունեն: Բավական է ասել, որ XVI դարի քուրդ պատմիչ Շարաֆխան Բիթլիսիի (1611-1685 թթ.) «Շարաֆ-նամե» կոչված տարեգրությունում²⁰ քրդերի պատմությունը շարադրում է միայն X դարի երկրորդ կեսից սկսած: Ավելի վաղ հիշատակումներ մեզ չեն հասել հավանաբար դրանց բացակայության պատճառով: Առհասարակ քուրդ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ համեմատաբար ստուգված և վստահության արժանի ու հավաստի տեղեկություններ հետազոտողները հնարավորություն ունեն քաղելու միայն XVI-XVII դարերից սկսած: «Անգամ քրդական գրագետները, - գրում է Աբովյանը, - իրենց մասին ոչինչ չգիտեն, քան այն, որ նրանք քրդեր են և աշխարհիս երեսին գոյություն ունեն Նոյան ժամանակներից»²¹:

Խոսելով քրդերի միջնադարյան շրջանի պատմության մասին, Աբովյանը նշում է, որ այդ շրջանի վերաբերյալ ևս աղբյուրները բացակայում են, ուստի քրդերի պատմության այդ հսկա ժամանակաշրջանը ևս պարուրված է անորոշության մշուշով: «Թերևս, հատկապես, խաչակրաց արշավանքների և, ավելի ուշ, իրենց կայսրության մեջ թուրքական իշխանության շնորհիվ առաջացած հեղաշրջումների ժամանակվա բյուզանդական պատմագիրները որոշ լույս են սփռել այդ տարօրինակ ժողովրդի վրա, բայց նման աղբյուրների կատարյալ պակասության հետևանքով, ոչ մի հնարավորություն չկա որևէ բան ասելու այդ մասին»²², - գրում է նա:

---

²⁰ Шараф-хан 1967; Cheréf nameh, 1868.

²¹ Աբովյան 1958, 243:

²² Աբովյան 1958, 243:

Տեղեկություններ գոյություն չունեն նաև նախաիսլամական շրջանում քրդերի հասարակական կառուցվածքի, պետական կազմավորումների մասին: Աբովյանը չի անդրադառնում այդ հարցին, սակայն շեշտում է, որ «բաժանված լինելով անթիվ ցեղերի, դարերի ընթացքում քրդերը չեն փոխել իրենց սովորությունները, լեզուն, կենցաղը, ազգային զգեստը»²³:

Նա անդրադարձ է կատարում նաև քրդերի կրոնական հավատալիքների հարցին: Նշելով, որ քրդերը դավանում են իսլամը, նա չի պատասխանում այն հարցին, թե երբ և ինչպես է նրանց մոտ տարածում գտել միաստվածությանը (մոնոթեիզմի) հետևորդ այդ կրոնը: Սակայն շեշտում է, որ իսլամական կրոնի մեջ առկա են երկու հիմնական հոսանքներ կամ ուղղություններ՝ սուննիականությունը և շիականությունը: Աբովյանը նկատել է նաև, որ սուննի և շիա քրդերի միջև առկա են լուրջ տարածայնություններ, որոնք հաճախ վեր են ածվում անհաշտ թշնամանքի: Սուննիների «ատելությունը շիաների վերաբերմամբ, - գրում է նա, - նույնչափ ուժեղ է, որչափ վերջիններինը առաջինների նկատմամբ»: Նրա կարծիքով սուննի քրդերը «ավելի սիրում են քրիստոնյաներին, քան շիաներին, որոնց երբեք մուսուլման չեն անվանում»²⁴:

Աբովյանին հայտնի է եղել նաև, որ սուննի քրդերը իսլամի շաֆիական մազհաբի հետևորդներ են, թեև կային նաև քրդեր, որոնք պատկանում էին հանաֆիական մազհաբին:

Հայտնի է, որ քրդական իրականության մեջ բացի

---

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Աբովյան 1958, 244:

«դասական» կամ «իթնա Աշարի» շիականության հետևորդների առկա են նաև ծայրահեղ շիական աղանդներից մեկի՝ Ահլ-ե հադդ կամ Ալի-Իլահի («Ճշմարտության մարդիկ» կամ «Ալիի հետևորդներ») հետևող քրդեր, որոնք բնակվում էին ինչպես Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերում, այնպես էլ Իրանում: Ալի-իլահիները մյուս քրդերից զանազանվում էին ոչ միայն իրենց հավատով, այլև լեզվով՝ խոսում էին զազա լեզվով (զազաերենով): Խորամուխ չլինելով զազաների խնդրին, Աբովյանը հարևանցիորեն հիշատակում է նաև զազաների մասին:

Վերին աստիճանի ուշագրավ է նաև «քուրդ անվան վերաբերյալ Աբովյանի մտորումները: Հայտնի է, որ արաբալեզու աղբյուրներում «քուրդ» (հոգնակին «աքրադ») տերմինի տակ նկատի է առնվել նաև ընդարձակ Արաբական խալիֆայության տարբեր մասերում ապրող իրանալեզու լեռնային վաչկատուն ցեղերը²⁵, կամ ընդհանրապես ընկալվել է «քոչվոր», «վաչկատուն», «անասնապահ», «հովիվ», «թափառակենցաղ խաշնարած» իմաստով²⁶: Հետևաբար դժվար է, կամ համարյա անհնարին է պարզել, թե աղբյուրներում հանդիպող «քուրդ» տերմինի տակ ո՞ւմ է նկատի առնվել, իրական քրդերի՞ն, թե՞ վաչկատուն անասնապահ մեկ այլ ժողովրդի: Ուշ միջնադարյան հայ հեղինակների, օրինակ, Առաքել Դավրիժեցու մոտ «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ: Մատթեոս Ուռհայեցուն և Դավիթ Ալավկատորուն անձանոթ է եղել

---

²⁵ Տե՛ս, օրինակ, Nöldeke 1927: 78-79; Limbert, 1968: 48; Anthony, 1991; Asatrian 2003:

²⁶ Տե՛ս Ozoglu 2007:

«քուրդ» անվանումը, իսկ XIII դարի հեղինակներ Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին մինչև XII դարի դեպքերին անդրադառնալը օգտագործել են «մար», այնուհետև XII դարից սկսած՝ քուրդ էթնոնիմները²⁷:

Ըստ հետազոտող Վլ. Իվանովի, «քուրդ» անվանումով միջնադարում բնորոշվում էին իրանալեզու բոլոր քոչվորները, ուստի և այն նույնական չէ ժամանակակից էթնոնիմին²⁸:

Քուրդ ինքնանվանման ծագման մասին Աբովյանը գրում է. «Քուրդ անունը, որքան ինձ հայտնի է, չի պատահում հին հեղինակներից և ոչ մեկի գրվածքում»²⁹:

Աբովյանի նկարագրած ժամանակաշրջանում՝ XIX դ. առաջին կեսին քրդական հասարակությանը բնորոշ էր տոհմացեղային կառուցվածքը: Քրդերն ապրում էին ցեղերով, որոնց մեծ մասը միավորված էր ցեղային միությունների՝ աշիրեթների մեջ: Ըստ իր կենսաձևի, քրդական հասարակությունը բաժանվում էր երեք խմբի, քոչվորներ կամ աշիրեթային քրդեր, կիսաքոչվորներ և նստակյաց (ռայա) բնակչություն: Ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջը ճնշող մեծամասնությունը քոչվորներ ու կիսաքոչվորներ էին: Ընդ որում, քրդերի սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական կյանքում կարևորագույն դերը պատկանում էր քոչվոր քրդերին: Քրդերի մոտ առկա ցեղային համակարգի մասին Աբովյանը գրում է. «Քուրդը «հոգով ու մարմնով ամուր կապված է իր ցեղապետին: Վերջինիս հեղինակությունը և խոսքը միշտ սուրբ և անդրժեյի է համարվել առաջինի համար: Ցեղա-

---

²⁷ Մարգարյան 1992, 146-149:

²⁸ Ivanov 1940: 42.

²⁹ Աբովյան 1958, 373:

պետի մի նշանով ամեն ոք պատրաստ էր մեռնելու»³⁰:

Աբովյանը անդրադարձ է կատարում նաև մինչև XIX դ. առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանում իշխող քրդական դերեբեյությունների մասին: «Հայաստանի հին բերդերն ու ամրոցները, մարդագուրկ ուղիներն ու լեռնային թաքստոցները ծառայում էին նրանց, որպես ավազակային որջեր»³¹, - գրում է նա: Ըստ էության արևմտահայությունը հևում ու տառապում էր քուրդ ձորապետ-դերեբեյների անագորույն լծի տակ, որոնք անխնա հարստահարության, ավարի ու կողոպուտի էին ենթարկում հայ բնակչությանը: Իրենց այդ իրավունքը, ըստ քուրդ պատմիչ Մելա Մահմուդ Բայազիդիի, նրանք հիմնավորում էին հետևյալ փաստարկով. «Քանի որ թախճների նախնիները իրենց պատկանող հողերը և կալվածքները գրավել են զենքի ուժով վրացիների և հայերի հետ պատերազմների ընթացքում, նրանք (քրդական ցեղերն ու ցեղապետերը - Վ. Բ.) նրանցից հավաքում են հարկեր, իրենց ասելով, որպես իրենց հայրերի և պապերի թափած արյան գին»³²:

Հիրավի, Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեին քրդական ցեղապետ ավատատերերի կողմից սահմանված ճորտատիրական կարգեր, ընդ որում միջնադարին բնորոշ ամենաձանր ձևով: Ռուս արևելագետ-գիվանագետ Վ. Նիկիտինը գրում է, որ «քրիստոնյաներին քրդական առաջնորդներն անվանում էին «զիր խուրի», այսինքն՝ դեղինով (ոսկով) գնված: Նրա ասելով, այդ ար-

---

³⁰ Նույն տեղում, 346:

³¹ Նույն տեղում, 244:

³² Տե՛ս Васильева 2009: 96:

տահայտությունը չափազանց ճշգրիտ է, քանի որ նրանք գնվում և վաճառվում էին իբրև անասուններ»³³:

Քրդական ավատատերերից հայ գյուղացիության ճորտային կախվածությունը կոչվում էր «քյաֆիրություն» կամ «խաֆիրություն», որը Ռ. Բեկգուլյանցը բնորոշում է որպես «կամայականություն ու բռնություն»³⁴:

Քրդական ավատական վերնախավի կողմից հայ գյուղացիության շահագործման ձևերից մեկն էլ, այսպես կոչված, ղզլաղայնությունն էր: Աբովյանը այն բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Խոտառատ լեռներից և հովիտներից իջնելուց հետո, նրանք (քրդական ցեղերը - Վ. Բ.) իրենց անհամար ոչխարների և եղջերավոր անասունների հոտերը ձմռան խիստ և երկարատև ամիսներին պատսպարում էին հայերի մոտ, առանց որևէ վարձատրության: Դրա համար էլ սրանք ստիպված էին տարվա պատշաճ եղանակին անչափ կեր ու ձմեռվա պաշար պահելու, որպեսզի ազատ մնային նրանց զարհուրելի վրեժխնդրությունից: Ոչ մի օրենք, ոչ մի իշխանություն չէր կարող պաշտպանել սրանց ճնշումից: Ամենաթեթև դիմադրությունը հատուցվում էր ամենավայրագ դաժանությամբ³⁵: Ընդ որում Օսմանյան կայսրությունում բնակվող բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներից միայն հայերի վրա էր դրված քոչվոր քրդերին ձմեռային ապաստան տալու պարտավորությունը³⁶:

«Քրիստոնյաները, հատկապես հայ դժբախտ ժողովուրդը և նեստորականները նրանց ստրուկներն էին

---

³³ Никитин 1964: 221.

³⁴ Бекгулянц 1914: 74.

³⁵ Աբովյան 1958, 248:

³⁶ Walker, Christopher 1980, 108.

բառիս բուն իմաստով»³⁷, - գրում է Աբովյանը:

Հայտնի իրողություն է, որ Օսմանյան կայսրությունում այլադավան բնակչությանը շահագործելու գործում լայնորեն օգտագործվում էր նաև կրոնական գործոնը: Խ. Աբովյանը կատարում է մի նրբին դիտարկում այն մասին, որ քուրդ ավատապետերի կողմից կրոնի չարաշահումը հետապնդել է լոկ սոցիալական նպատակներ: «Նրանց զարհուրելի գործողությունները հայ և նեստորական ժողովրդի հանդեպ, - գրում է նա, - պետք է նկատել կատարված ոչ երբեք մոլեռանդությունից, կամ ազգային ասելությունից... Չի եղել դեռ մի դեպք, որ քուրդը ստիպեր քրիստոնյային իր հավատն ուրանալ, կամ դրա պատճառով նրան հալածեր»³⁸:

Հենվելով իրենց դրամներից կազմված զինված ջուկատների վրա՝ քուրդ ցեղապետ-աշիրեթապետերը իրականացնում էին նստակյաց ոայա բնակչության արտատնտեսական շահագործումը այնպիսի եղանակներով, որ եվրոպացի ճանապարհորդները անվանել են «քրդավարի»:

Խ. Աբովյանը նկատել է նաև, որ ինչպես բոլոր քոչվորական ժողովուրդների, այնպես էլ քրդական վաչկատուն աշիրեթների մոտ առկա է զենքի պաշտամունքը: Քրդական բանավոր եղերերգություններից մի քանիսի մեջ զենքը անվանվում է «ազատող», «կենսատու», «հույս», «կերակրող», «պատուհասող», «արդար դատավոր», «խիզախ ընկեր», «ցեղի պահապան», «խենթերին խելքի բերող», «ապրուստի դուռ» և այլն³⁹:

---

³⁷ Աբովյան 1958, 244:

³⁸ Նույն տեղում, 249:

³⁹ Տե՛ս Շվոտ 1905, 142-43:

Բնական է, որ զենքին տիրապետողը ճանաչելու էր միայն ուժի իրավունքը: Գծելով զինված քրդի կերպարը՝ Աբովյանը գրում է. «Քրդերի բոլոր զենքերը նախատեսված են լոկ հարձակման և անձնական արհուրթյան համար: Քրդերի մի գունդ, իր լիակատար հանդերձանքով և սպառազինությամբ, իմ կարծիքով, չի զիջի գվարդիական որևէ լավ գնդի փառքին»⁴⁰:

Առհասարակ հարկ է նշել, որ քրդերի վերաբերյալ Խ. Աբովյանի ուսումնասիրությունը պարունակում է հսկայական ազգագրական նյութ: «Ողջ երկրագնդի ժողովուրդներից որևէ մեկի մոտ հազիվ թե կարելի լինի գտնել այն իսկական նահապետական կյանքը՝ իր սկզբնական մաքրությամբ, իր բոլոր արատներով և առաքինություններով, իր բոլոր առավելություններով ու թերություններով, ինչպես քրդերի մոտ: Ազատ և ռազմասեր, անկախ և անսանձ, անհանգրվան, նրանք շրջագայում են իրենց երկրում ամենուրեք՝ կողոպտելով և հափշտակելով, կռիվներ մղելով ոչ միայն պարսիկներին ու թուրքերին, որոնց երկյուղ և դիմադրություն էին ներշնչում իբրև Աստծո պատիժ, այլև սարսափելի չափերով՝ միմյանց»⁴¹: Ոչ մի օրենք, այդ բառի տառացի իմաստով, նրանք չեն համարում այնքան անձեռնմխելի սրբություն, որքան հին սովորույթը»⁴², - եզրակացնում է Աբովյանը:

Իր ուսումնասիրության մեջ հեղինակը մեծ տեղ է հատկացնում նաև քրդերի ազատասիրության և հերոսականության թեմային: «Ուշագրավ է այն հանգամանքը, - նկատում է Աբովյանը, - որ նրանք (քրդերը - Վ.

---

⁴⁰ Աբովյան 1958, 257:

⁴¹ Նույն տեղում, 48:

⁴² Նույն տեղում, 380:

Բ.) անարգ թաթարների նման երբեք դիտավորյալ կերպով չեն սպանում այն մարդկանց, որոնց կամենում են կողոպտել, եթե վերջինները զենքը ձեռքին չեն աշխատում պաշտպանվել առաջինների հարձակումից: Նրանք հաճախ կապում են հարձակման ենթարկվածի ձեռքերը, ոտքերը և աչքերը, ամեն ինչ հանում վրայից, անգամ շապիկն ու վարտիքը, հաճախ տալիս նրան նույնիսկ իրենց ցնցոտիները և ուրախ սրտով հեռանում: Թեև գողությունը և ավազակությունը նրանց բնավորության գլխավոր հատկանիշներից մեկն է, նրանց ամենաբարձր առաքինությունը, բայց երբեք նրանք այնպես ստոր, կեղտոտ ձևով չեն կատարում այդ չարագործությունները, ինչպես սովոր են անելու թաթարները և ուրիշներ»⁴³:

Ինչպես հայտնի է, քրդերի մոտ գործել է արյան վրիժառության ինստիտուտը: Ռազմաշունչ վաչկատուն բուր ժողովուրդների համար այն հանդիսացել է ինչ-որ չափով զսպող գործիք: Հավանաբար ցեղերը փոխադարձաբար կոչնչացնեին միմյանց, եթե գոյություն չունենար արյան վրիժառությունը: Քուրդ պատմիչ Մելա Մահմուդ Բայազիդին հաղորդում է, որ «քրդերը չափազանց ռիսակալ ու քինոտ են, հիշաչար և իրենց վրեժխնդրության մեջ համառ: Երբ պատահում է, որ քուրդն ունենում է արյան թշնամանք կամ վեճ որևէ մեկի հետ մի որևէ երկրում, նա ամենայն մանրամասնությամբ և մանրուքներով այն որպես կտակ փոխանցում է իր զավակներին: Մի խոսքով, հին թշնամանքը քրդերի մոտ չի մոռացվում, նրանք պահպանում են այն յոթ սերունդների կյանքի ընթացքում»⁴⁴:

---

⁴³ Նույն տեղում, 250:

⁴⁴ Баязиди 1963: 11-14.

«Արյան վրեժը, - վկայում է Աբովյանը, - քրդերի մոտ «անցնում է սերնդից սերունդ, մինչև որ վերջապես փնտրված զոհը ընկնում է, հաճախ ողջ ընտանիքը, այո, անգամ ողջ ցեղը բնաջինջ է լինում»⁴⁵: «Արյան վրեժը հագեցվում է երբեմն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացումով»⁴⁶: Միաժամանակ նա բերում է ուշագրավ փաստեր այն մասին, որ սովորութային իրավունքը հնարավորություն է տվել քրդերին ինչ-որ չափով հաղթահարել արյան վրիժառության կործանիչ տարերքը: «Կինը, - գրում է Աբովյանը, - մանավանդ այլազգի կինը նրանց (քրդերի - Վ. Բ.) աչքում մի սուրբ անձնավորություն է: Նույնիսկ արյան վրեժի կատաղի պողթեման պահին... երբ զինված մարտիկների մի ջոկատ արյունաձարավ ներս է խուժում իր թշնամիների վրանը կամ գյուղը, բավական է որևէ միջնորդող կնոջ ներկայությունը, որպեսզի նա մեղմանա, ներում շնորհի երկար տարիներ տևող արյան վրեժի ենթակա անձնավորությանը»⁴⁷:

Մելա Մահմուդ Բայազիդիի վկայությամբ «քրդերի մոտ գոյություն ունի հետևյալ սովորույթը, արյան վրիժառության ենթակա անձը, իր վզից կախելով սուրը և թևի տակ դնելով պարանը, գնում է արյան վրիժառուի տունը և ասում նրան, ահա իմ սուրը, ահա իմ պարանը, կամ սպանիր ինձ, կամ ազատիր արյան վրիժառությունից: Այդ դեպքում արյան վրիժառուն անպայման պետք է ների վրիժառության ենթակա անձին»⁴⁸:

Նկարագրելով այդ նույն երևույթը, Աբովյանը միաժամանակ նշում է, որ «եթե հակառակորդը նրան չի

---

⁴⁵ Աբովյան 1958, 250:

⁴⁶ Նույն տեղում, 346:

⁴⁷ Նույն տեղում, 250: Տե՛ս նաև Նահապետյան 2011, 84:

⁴⁸ Баязиди 1963: 20.

ներում, ապա այդ համարվում է ամենախայտառակ չարագործություն, և այն ցեղը, որին պատկանում է հակառակորդը, դառնում է նրա թշնամին: Այդպիսի դեպքերում նրանց մեծահոգությունն այնտեղ է հասնում, որ կարող են բնաջինջ անել տալ իրենց ողջ ցեղը, քան թե հանձնել իրենց մոտ ապաստան փնտրողին, եթե նա նույնիսկ օտարազգի լինի»⁴⁹:

Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ որպես փոխհատուցում, թշնամուն կնության էին տալիս ցեղակից մի աղջկա, որից հետո արյան թշնամանքը վերանում էր⁵⁰:

Աբովյանն իր ուսումնասիրության մեջ զարգացնում է այն միտքը, որ քրդերի խառնվածքը հիմնականում ձևավորվում էր բնության ուժերի և թշնամիների դեմ պայքարի ազդեցության ներքո:

Խոսելով քրդական պոեզիայի և բանահյուսության մասին՝ Աբովյանը գրում է. «Այդ ժողովրդի ազգային պոեզիան այնպիսի հսկայական առաջադիմություն է կատարել և այնքան է կատարելագործվել, որ համարյա ամեն մի քրդի, այո՛, անգամ ամեն մի քրդուհու կարելի է համարել իսկական բանաստեղծ կամ բանաստեղծուհի: Նրանք ստեղծագործում են արագ, հանպատրաստից: ... Նրանք պարզ ձևերով ու արտահայտություններով երգում են իրենց հովիտներն ու լեռները, իրենց ծաղիկներն ու առվակները, իրենց զենքերը, նժույզները և ռազմական գործերը, իրենց աղջիկներին ու գոհության աղոթքները՝ մի յուրահատուկ, տարօրինակ, իրենց պարզ զգացումներին և պատկերացումներին համապատասխան, սակայն բոլոր, նույնիսկ ասիական ժողովուրդներին

---

⁴⁹ Աբովյան 1958, 250:

⁵⁰ Вильчевский 1958: 29, 207.

օտար պատկերներով, համեմատություններով, դարձվածքներով և եղանակներով, որոնք անսովոր ականջը կարող են ծակել»⁵¹: «Նրանց պարզ երգերի բովանդակությունն են կազմում մեծ մասամբ սերը, կարոտը և պատերազմական անցքերը»⁵²:

Իս. Աբովյանը նաև նկատում է, որ «քրդերը երբեք չեն երգում թուրքերեն երգեր թե՛ իրենց խնջույքների ժամանակ և թե՛ բացօթյա, ինչպես դա անում են ասիական քրիստոնյաները՝ համոթ իրենց, նրանք արհամարում են այն բոլորը, ինչ որ ծագում է իրենց կողմից այնպես սարսափելի կերպով ատելի աջամներից»⁵³:

Իս. Աբովյանի գրչի արգասիք հանդիսացող «Եզդիիներ» ուսումնասիրությունը ևս գալիս է վկայելու, որ մեծ գրողն ու լուսավորիչը նաև տաղանդավոր գիտնական-արևելագետ էր: Հարկ է նշել, որ եզդիիների (եզդիների) պաշտամունքի, սոցիալ-քաղաքական կազմակերպության և կրոնական հասարակության մասին տեղեկությունները չափազանց սուղ են: Նրանց դավանանքի ծագման արմատները ևս առ այսօր գիտության համար դեռևս լրիվ պարզված չեն⁵⁴: Համարյա բոլոր եվրոպացի ճանապարհորդները խոսելով եզդիիների մասին, անդրադառնում են լոկ նրանց բարքերին ու սովորոյթներին: Ինչ վերաբերում է կրոնին և առհասարակ նրանց դավանանքի հետ կապված խնդիրներին, ապա դա եվրոպացիների համար մնում էր մութ ու անմատչելի, որպես

---

⁵¹ Աբովյան 1958, 46:

⁵² Նույն տեղում, 349:

⁵³ Նույն տեղում, 247: Քրդերը սովորաբար աջամներ էին անվանում համադավան, սակայն այլազգի ժողովուրդներին, հատկապես պարսիկներին, շիա թաթարներին, հաճախ նաև թուրքերին:

⁵⁴ Տե՛ս Lescot 1943; նույն հեղինակի, 1975: Առաքելովա 2015:

չբացահայտված գաղտնիք: Պատճառը այն էր, որ ինչպես Արևելքի մի շարք այլ կրոնական համայնքների և աղանդների ներկայացուցիչները, եզդիները ևս օտար աչքերից խնամքով թաքցնում էին իրենց դավանանքը և ծեսերն ու սովորույթները:

Եզդիների մասին ամենահին տեղեկությունները կարելի է գտնել միջնադարյան պատմիչների և աշխարհագիրների մոտ: Եզդիների ծագման խնդիրը հատուկ քննության է ենթարկել Նիկողայոս Մառը⁵⁵: Համաձայն նրա տեսության «եզդի» բառը ծագում է պարսկերեն «իզեդ»-ից («Աստված»): Մառը գտնում է, որ եզդականությունը հանդիսանում է քրդական հեթանոսական կրոն, որը դավանում էր քրդերի մեծ մասը մինչև իսլամի ընդունումը: Նշված տեսակետի հետևորդների կարծիքով, եզդիները հանդիսանում են քրդական կրոնական համայնքներից մեկը: Սակայն տեսակետ կա նաև այն մասին, որ եզդիներն առնչություն չունեն քրդերի հետ և առանձին ժողովուրդ են: Նորագույն հետազոտությունները վկայում են, որ եզդիականությունը որպես նախա-իսլամական շրջանի «համաքրդական կրոն» ներկայացնելը գիտական քննություն չի բռնում, քանի որ եզդիական դավանանքը որպես կրոնական ուսմունք ուշ շրջանի երևույթ է, ձևավորված միջնադարում (մոտավորապես XII-XIII դարերում «սուֆիական սուբստրատի վրա») և, բնականաբար, քրդերի համընդհանուր կրոնը լինել չէր կարող»⁵⁶:

Իս. Աբովյանը գրում է, որ այդ «փոքրիկ ժողովրդի ծագումը, ինքնատիպությունը և մանավանդ, կրոնական

---

⁵⁵ Mapp 1910: 143, 147.

⁵⁶ Տե՛ս Փոլադյան, Ասատրյան 1989, 133:

վիճակը ավելի առեղծվածային է, ավելի տարօրինակ և առանձնահատուկ, քան թե մի այլ ժողովրդի՝ ամբողջ աշխարհում»⁵⁷: «Հայ հոգևորականությունը, - շարունակում է նա, - հայոց անհամար պատմագիրները՝ բոլոր ասիական ժողովուրդների պատմական ավանդությունների այդ միակ տերերն ևս կամ համարյա բոլորովին լռում են այդ փոքրիկ ժողովրդի մասին, կամ շատ անվստահելի տեղեկություններ են տալիս»⁵⁸:

Իս. Աբովյանը գտնում է, որ եզդիականությունը դա սինկրետիկ կրոն է, որն իր մեջ ներառել է տարրեր քրիստոնեությունից, մահմեդականությունից, եբրայականությունից և այլ դավանանքներից: Սակայն միևնույն ժամանակ նրա գնահատականներից բխում է այն գաղափարը, որ այդ կրոնը վերին աստիճանի յուրահատուկ է, այն կառուցված է սեփական կրոնական ընկալումների վրա, և նրա մեջ տիրապետողը բուն եզդիականության սկզբունքներն են: «Եզդիները, - գրում է Իս. Աբովյանը, - աղոթում են միակ բարձրագույն էակին, միակ ամենակարող աստծուն, ողջ տեսանելիների և անտեսանելիների արարչին ու կառավարչին»⁵⁹: Ի դեմս այդ հավատքի նա որոշակի աղերսներ է տեսնում նաև արևապատության հետ: Պատահական չէ, որ միջնադարում եզդիներին անվանել են «շեմսիե» («շեմս»՝ արև բառից): Աբովյանը պատմում է, որ արևածագին եզդիները անպայման դեմքով շրջվում են արևի կողմը և խոնարհում կատարում նրա առջև:

Անդրադառնալով բուն եզդիական դավանանքին՝

---

⁵⁷ Աբովյան 1958, 259:

⁵⁸ Նույն տեղում, 262:

⁵⁹ Նույն տեղում:

Աբովյանը գրում է, որ նրանց գլխավոր սրբավայրը գտնվում է Հյուսիսային Միջագետքում՝ Լալըշ կոչված վայրում, որտեղ գտնվում է եզդիական սրբի՝ շեյխ Ադիի (Հադիի) գերեզմանը: Եզդիների պաշտամունքի առարկան Մալաքե-Թավուսն է, որը հանդես է գալիս սիրամարգ-հրեշտակի տեսքով: Աբովյանը անհիմն է համարում եզդիների կողմից խավար ուժերի երկրպագումը՝ նրանց սատանայապաշտ լինելը: «Այն բոլոր ժողովուրդները, - գրում է նա, - որոնք նրանց մոտ են կանգնած և որոնք նրանց հարևան են եղել, արհամարհել և բանի տեղ չեն դրել նրանց, իբրև սատանայի երկրպագողներ, և ամենաբուռն ատելությամբ և մոլեռանդությամբ խուսափել են նրանց ընկերակցությունից»⁶⁰:

Իս. Աբովյանը հատուկ շեշտում է, որ եզդիները հարգանքով են վերաբերվում այլ կրոնների և նրանց հետևորդների նկատմամբ: «Նրանք չեն ժխտում ո՛չ մի կրոն, ո՛չ մի օտար դավանանք, ընդհակառակը, ամենամեծ հարգանք ու պատիվ են տաճում դրանց վերաբերմամբ»⁶¹: «Նրանք պաշտպանում են իրենց հավատը աշխարհի բոլոր ազգերի մեջ և այդ բանը ապացուցված է նաև գործով»⁶²: «Ուշագրավ է, - նշում է Աբովյանը, - որ եզդիները իրենց սրբերի թվին են դասում Հիսուս Քրիստոսին և Մարիամ Աստվածածնին: «Քրիստոնյաների հետ լուրջ գործ ունենալիս, կամ նրանց մոտ երդվելիս, ինչպես արևելքի բոլոր քրիստոնյաները, խաչակնքվում են»⁶³: Նրա ասելով բացառիկ առանձնահատուկ են եզդի

---

⁶⁰ Նույն տեղում, 262:

⁶¹ Նույն տեղում, 268:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Նույն տեղում, 40:

Ժողովրդի հարաբերությունները հայերի հետ: «Իրենց հարևան ազգերից ոչ մեկի հետ նրանք այնպես սերտ չեն կապված, այնպես համատեղ չեն գործում, ինչպես հայերի, որոնց նրանք անվանում են եղբայրներ»⁶⁴: «Ով հայից մի բան հափշտակի, բոլորովին կվտարվի իրենց համայնքից: Այդ պատճառով նրանց համար սուրբ և անձեռնմխելի է այն ամենը, ինչ պատկանում է հայ ժողովրդին: Նրանք ավելի շատ իրենց ունեցվածքը կտան հային, քան թե նրանցից մի բան կվերցնեն, և նրանց ունեցվածքը կպաշտպանեն իրենց կյանքի գնով»⁶⁵: Խ. Աբովյանը նաև նկատում է, որ եզդիները հայերեն շատ վարժ են խոսում, որովհետև շարունակ նրանց մեջ են ապրել:

Նա նաև հիշատակում է, որ եզդիները պահում են հայոց պատերից շատերը և տոնում են «հայոց այն սրբերի հիշատակը, որոնց անունով սահմանված են այդ պատերը, մանավանդ մեծապես հարգված են նրանց մոտ սուրբ Գևորգը և սուրբ Սարգիսը: Վերջինիս անվանում են Խըդր-նաբի: Նրանք ոչխարներ են մատաղ անում, համբուրում են հայոց եկեղեցիների սեղանները և հայ հոգևորականների աջը, ընդունում են սուրբ հաղորդություն, մեծ գումարներ են նվիրում նաև հայոց եկեղեցիներին»⁶⁶:

Խ. Աբովյանը հաղորդում է, որ կրոնական և այլ կարգի շարժառիթներով միջին դարերից սկսած եզդիների մի ստվար հատված Միջագետքից գաղթել է Արևմտյան Հայաստան: Իսկ ավելի ուշ, XIX դարում, հալա-

---

⁶⁴ Նույն տեղում, 260:

⁶⁵ Նույն տեղում, 261:

⁶⁶ Նույն տեղում, 263-265:

ծանքների ենթարկվելով իրենց իսլամադավան հարևանների՝ թուրքերի, քրդերի, մասամբ նաև արաբների կողմից, նրանք մեծ խմբերով բնակություն են հաստատել Արևելյան Հայաստանում, որտեղ ամեն տեսակետից հանգիստ ու խաղաղ վայելում են կատարյալ ազատություն»⁶⁷:

Խոսելով եզդի ժողովրդի կենսունակության մասին, Աբովյանը գրում է. «Թվով սակավ լինելով և այնպես ցրված ապրելով, շրջապատված, ատված և հալածված բազմաթիվ բարբարոս, մոլեռանդ ժողովուրդներից, ինչպես՝ թուրքերը, պարսիկները, թաթարները, արաբները, և, նույնիսկ, քրդերը, դժվար թե որևէ ժողովուրդ կարողանար դարեր շարունակ գոյություն ունենալ առանց այդ առաքինության»⁶⁸:

Խ. Աբովյանը այն տեսակետին է, որ եզդիները «լեզվով, կերպարանքով, ապրելակերպով, տների ձևով ու ներքին կառուցվածքով, հագուստով, մտավոր զարգացմամբ և այլ բնորոշ գծերով միանգամայն նման են քրդերին, բայց գերազանցում են սրանց՝ քաջությամբ, հոգու արիությամբ, բարքերի մաքրությամբ, ազնվությամբ և ազնվաբարոյությամբ»: Խ. Աբովյանը եզդիներին նաև բնորոշում է որպես հավատարիմ, անկեղծ և հյուրասեր ժողովուրդ⁶⁹:

Այն հարցին, թե ինչպես բացատրել այն հանգամանքը, որ եզդիները խոսում են քրդերենի բարբառներից մեկով, կուրմանջիով, Խ. Աբովյանը պատասխանում

---

⁶⁷ Նույն տեղում, 260-261:

⁶⁸ Նույն տեղում, 260:

⁶⁹ Նույն տեղում:

է, որ նրանք «իրենց սեփական լեզուն չունեն և քրդերենն են ընդունել իբրև իրենց մայրենի լեզու»⁷⁰:

Եզդիների ծեսերին ու ծիսակատարություններին, բարքերին ու սովորոյթներին, կրոնական արարողություններին անդրադառնալուց բացի Խ. Աբովյանը քննության է ենթարկում նաև այդ ժողովրդի հասարակական-համայնքային կառուցվածքի, կրոնական նվիրապետության և մի շարք այլ նմանատիպ հարցեր:

Նա ցույց է տալիս, որ եզդիական համայնքը հիմնված է կաստայական սկզբունքի վրա: Կաստաները կատարելապես փակ կառույցներ են: Եզդիական համայնքը հոգևոր անձանցից բացի բաղկացած է նաև աշխարհիկ անձանցից: «Նրանց հոգևորականությունը բաժանվում է երկու դասի՝ շեյխերի, որոնք կազմում են վերին դասը և փիրերի՝ ստորին դասը»⁷¹: «Հոգևոր հայրերի պարտականությունն է, - գրում է Աբովյանը, - հսկել ժողովրդին, դաստիարակել նրանց պապական բարի բարքերով»⁷²:

«Քրդեր և եզդիներ» ուսումնասիրությամբ մեծանուն գիտնականը իր ընթերցողին ներկայանում է ազգային նեղմտությունից ու սահմանափակվածությունից բացարձակապես զերծ, բարձր մտավորականի, մարդասեր-հումանիստի, ժողովուրդների միջև փոխադարձ հարգանքի ու բարեկամության անկեղծ ու համոզված ջատագովի կերպարով: Անկասկած, Խաչատուր Աբովյանի արժեքավոր ուսումնասիրությունը իր արժանի տեղն ունի ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային արևելագիտության, մասնավորապես, քրդագիտության անդաստանում:

---

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Նույն տեղում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբովյան Խ. 1957**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 7, Երևան:
- Աբովյան Խ. 1958**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 8, Երևան:
- Առաքելովա Վ. 2015**, Եզդիները և նրանց կրոնը, Երևան, Իրանագիտական Կովկասյան կենտրոն, 216 էջ:
- Մարգարյան Հ. 1992**, Ջաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 2-3, էջ 139-152:
- Նահապետյան Ռ. 2011**, Խ. Աբովյանը՝ քրդերի ազգագրության հետազոտող, էջմիածին, Ա, էջ 76-89:
- Շվոտ Մ. Տ. 1905**, Քրդերը Տաճկաց Հայաստանում (ազգագրական նյութեր), հատ. Ա, Սանկտ-Պետերբուրգ:
- Չամչյան Մ. 1985**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), Ա հատոր, Երևան:
- Փոլադյան Ա., Ասատրյան Գ. 1989**, Եզդիների դավանանքը (հիմնական աստվածությունները, սուրբ գրքերը), «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 4, էջ 131-150:
- Акопов Г. Б. 1964**, Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии, “Востоковедческий сборник”, том II, Ереван, с. 318-349.
- Акопов Г. Б. 1967**, Арабские источники по этнической истории курдов и версии их арабского происхождения. “Страны и народы Ближнего и Среднего Востока”, том III, Ереван, с. 175-207.
- Акопов Г. Б. 1969**, Критическая история проблемы происхождения курдов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ереван.
- Баязиди Мела Махмуд 1963**, Нравы и обычаи курдов, Пер., предисл. и примеч. М. Б. Руденко, Москва.
- Бекгулянц Р. (Северянин) 1914**, По Турецкой Армении. Впечатления от поездки летом 1914 г., Ростов на Дону.
- Васильева Е. И. 2009**, Книга по истории Курдистана, которая остается найденной. “Курдский альманах”, 1, Москва.

- Вильчевский О. Л. 1958**, Мукринские курды (Этнографический очерк). "Переднеазиатский этнографический сборник", том 1, Москва.
- Март Н. Я. 1910**, Еще о слове "Челеби". К вопросу о культурном значении курдской народности в истории передней Азии. "Записки восточного отделения Императорского русского географического общества", No 20.
- Минорский В. Ф. 1915**, Курды. Заметки и впечатления, Петроград.
- Никитин В. П. 1964**, Курды. Пер. с франц., Москва.
- Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси**, Шараф наме, перевод, предисловие, примечания Е. И. Васильевой, т. I, Москва, 1967, т. II, Москва, 1976.
- Anthony S. 1991**, The Nation Invented, Imagined, Reconstructed? "Millennium Journal of International Studies", vol. 20, no. 3.
- Asatrian G. 2003**, Prolegomena to the Study of Kurds, "Iran and Caucasus", vol. 13.
- Chéref-name ou histoire des Kourdes par Cheref, Prince de Bidlis, vol. 2, 1^{éme}, SPB, 1868.
- Eppel M. A. 2016**, A People without a State. The Kurds from the Rise of Islam to the down of Nationalism, University of Texas Press, Austin.
- Izady Mehrdad R. 2005**, An Introduction to the Sharafnama. In: Sharaf-al-Din Bitlisi, the Sharafnama, or the History of the Kurdish Nation, book 1, translation into English and commentaries by M. R. Irady, XXVI-XXVII, Costa Mesa.
- Isady Mehrdad 1992**, The Kurds: A Concise History and Fact Book, New York.
- Ivanov Wl. 1940**, The Gabri Dialect Spoken by the Zoroastrians of Persia, Roma.
- Lescot R. 1975**, Enquête sur le Yezidis, Damascus.
- Lescot R. 1943**, Textes Kurdes, I, Beyrut.
- Limbert J. 1968**, Origins and Appearances of the Kurds in the Pre-Islamic Iran, «Iranian Studies», vol. 1, no. 2 (Spring), pp. 41-51.
- McKenzie D. N. 1961**, Origins the Kurds: in Transactions of the Philological Society.
- Minorski V. 1954**, Kurds, Encyclopedia of Islam, 2 edition, vol. I, London.

- Nöldeke Th. 1898, Kardü und Kurden. Beitrage zur alten Geschichte und Geographie, Berlin.
- Ozoglu H. 2007, The Impact of Islam on Kurdish Identity Formation in the Middle East. "The Evolution of Kurdish Nationalism, Costa Mesa.
- Wagner M. 1852, Reise nach Persien und dem Land der Kurden, Leipzig, B. II.
- Walker J. Ch. 1980, Armenia. The Survival a Nation, London.

Վահան Բայբուրդյան, պ.գ.դ.,
«ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ»,
Իրանի բաժնի վարիչ
V.Bayburdyan1933@gmail.com

KHACHATUR ABOVYAN AS A SCHOLAR KURDOLOGIST

Keywords: *Kurd, Ezidi, Bayazet, Arax, Wagner, mar, Chamchyan, Sharafchan, shia, monotheizm.*

Knachatur Abovyan's voluminous article titled "Kurds and Yezidis" is an ethnohistorical study, where a broad spectrum of items relating to the historical development of the Kurds and the Yezidis (Yazidis) is scrutinized. In the mentioned article the author's opinion is expressed about the ethnogenesis of the Kurds and the Yezidis. He sheds light on their religious beliefs, social structure, customs and traditions, lifestyle traits, relations with the Armenian populations, etc. The Kurdish poetry as well as the rich and colorful folklore also came under the spotlight. As far as the highlighted points are concerned, his analysis and opinions are marked by a high standard of academic merit. As a scrupulous and unbiased researcher, he tried strictly follow the principles of academic integrity writing his work and presenting the comprehensive character of the Kurds and the Yezidis incorporating both positive and negative features. It can be unequivocal-

ly stated that Abovyan's abovementioned study laid the foundation for establishing of the Armenian academic Kurdology, which was further developed by succeeding Armenian Orientalist-Kurdologists.

Vahan Bayburdyan - *Doctor of Sciences in History,*
Institute of Oriental Studies of NAS RA,
Head of the Department of Iran.
vahanbayburd1933@gmail.com